

Totoriai Lietuvi# kalbos žodyno pasaul#vaizdyje

Liutkevi#ien#, Danut#; Palovien#, Birut#

Totoriai Lietuvi# kalbos žodyno pasaul#vaizdyje

Verbum, vol. 12, 2021

Vilniaus Universitetas, Lituania

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694774029001>

DOI: <https://doi.org/10.15388/Verb.20>

Esta obra está bajo una Licencia Creative Commons Atribución 4.0 Internacional.

Totoriai Lietuvių kalbos žodyno pasaulėvaizdyje

Tatars in the Worldview of the Dictionary of the Lithuanian Language Danutė Liutkevičienė

Danutė Liutkevičienė Moksliniai interesai Danutė Liutkevičienė: danute.liutkeviciene@lki.lt
Lietuvių kalbos institutas P. Vileišio g. 5, Vilnius, Lithuania

 <https://orcid.org/0000-0002-5745-9600>

Birutė Palovienė Moksliniai interesai Birutė Palovienė: birute.paloviene@flf.vu.lt
Vilniaus universitetas, Lithuania

 <https://orcid.org/0000-0002-6868-3624>

Verbum, vol. 12, 2021

Vilniaus Universitetas, Lithuania

DOI: <https://doi.org/10.15388/Verb.20>

Redalyc: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=694774029001>

Summary: 2021 metai Lietuvoje buvo paskelbti totorių kalbos ir kultūros metais. Šis faktas inspiravo autorės panagrinėti leksikografinę medžiagą, susijusią su šia tauta. Kaip lietuviai žiūrėjo į savo kaimynus Lietuvos totorius, kokie buvo jų tarpusavio santykiai yra nagrinėję istorikai, etnologai, tautosakininkai, kalbininkai. Tačiau šiuo požiūriu dar nebuvo tirtas didysis Lietuvių kalbos žodynas, kuris apima surinktą medžiagą nuo pirmųjų lietuviškų raštų 1547 m. iki 2001 m. Gyvosios kalbos leksika iš įvairių šaltinių, tarmių šiam žodynui buvo rinkta nuo 1902 m. Šiame straipsnyje kaip tik ir buvo siekiama įdėmiau panagrinėti betarpiškoje kaimynystėje gyvenusių etninių bendruomenių kultūrinius ir istorinius santykius, pasitelkiant Lietuvių kalbos žodyne fiksuotą medžiagą.

Semantiškai išanalizavus apie 120 su totoriumi susijusių žodyno iliustracinių pavyzdžių, paaiškėjo, kad lietuviai į totorius žiūrėjo visų pirma kaip į karius, dažniausiai – priešus. Net taikos sąlygomis, nevykstant istorinėms batalijoms, totoriai vis tiek buvo traktuojami kaip svetimos giminės, svetimio krašto atstovai – jie kitaip atrodė ir rengėsi, nesuprantamai kalbėjo, buvo kitos tikybos, skyrėsi savo tradicijomis. Verta paminėti, kad lietuvės už totorių tekėjo, nors ir nelabai noriai – joms atrodė, kad gyvenimas pasikeis į blogąją pusę, kad nutrūks santykiai su giminėmis.

Įdomu, kad su totoriais siejama ir nemažai augalų bei dviejų gyvūnų pavadinimai.

Keywords: žodynas, semantinė analizė, iliustracinis pavyzdys, totorius.

Abstract: The year 2021 was declared the year of the Tatar language and culture in Lithuania. This fact has inspired the authors to take a closer look and examine lexicographic material related to this nation. The image of the Lithuanian Tatars in the eyes of local Lithuanians has been scrutinized by ethnologists, folklorists, historians, linguists. However, their studies in that regard have so far omitted the largest linguistic tract, the *Dictionary of the Lithuanian Language*, which can be approached as some kind of a chronicle covering different material from our first writings dated 1547 until 2001. This article firstly aims to take a closer look at the image and relationship between those two ethnic groups, living in the close neighborhood for around 700 years, on the basis of available material recorded in the *Dictionary of the Lithuanian Language*. Illustrations provided in the dictionary cover written texts of different scope and types, various dialects across the country, and a broad variety of historical periods.

A semantic analysis of roughly 120 illustrative examples associated with the *Tatar* has revealed an image of how Lithuanians have looked at Tatars – basically the warriors and mostly enemies. Even in peaceful times with no major battles around the Tartars were

looked upon as strangers. People different in appearance, clothing, using the language strange to the locals, practicing different traditions, and religious confession. Sometimes local girls, though not too willingly, would get married to Tartars, fearing life could get worse and family links with their relatives will be lost.

It is worth mentioning that a considerable number of plants and two animals are etymologically related to Tartars.

Keywords: dictionary, semantic analysis, illustrative examples, Tartar.

Įvadinės pastabos

2021-uosius metus Lietuvos Respublikos Seimas paskelbė Lietuvos totorių istorijos ir kultūros metais. Galimai tai taps paskata atidžiau pažvelgti į šią mažą, bet svarų indėlį įnešusią bendrapiliečių tautą, šimtmečiais kartu su mumis kūrusią savo antrosios tėvynės identitetą.

Su pirmaisiais totoriais lietuviai susidūrė dar XIII amžiaus viduryje. Mongolų-totorių kariniai žygiai į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę prasidejo mongolų-totorių valstybei Aukso ordai užkariavus Rusiją. Manoma, kad per Aukso ordos antplūdį į Europą (1238–42) Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė atrėmė mongolų-totorių antpuolius į savo pietines žemes^[1]. Kaip *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* (toliau – VLE.) teigia Edvardas Gudavičius, „Lietuviai, 1255 talkindami haličėnų žygiui į Zviaholą (į rytus nuo Voluinės) ir 1258 su polockiečiais siaubdami Smolensko žemes, įsiveržė į Aukso ordos valdas“^[2]. O jau 1258–59 metais per lietuvių žemes persirito grėsmingas chano Burundajaus žygis, bet jis buvo trumpalaikis ir atmintyje didesnio pėdsako nepaliko. (Petrauskas 2016:176)^[3]. Aukso orda LDK pietines žemes puolė 1275, 1279, 1282, 1289, 1315, 1325, 1333, 1338, 1339 metais^[4].

Tačiau jau tuo metu, kaip ir vėliau, totorių ir lietuvių santykiai buvo nevienareikšmiai – šių dviejų tautų žmonės ne visada būdavo priešai, kartais jie virsdavo sąjungininkais (Baronas 2007: 39–41, Kričinskis 1993: 22, Petrauskas 2016: 180, Kuolys 2011: 13–45). Pasak lenkų istoriko Motiejaus Strijkovskio, pirmieji totoriai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse atsirado valdant didžiajam kunigaikščiui Gediminui apie 1319–1320 metus, jie buvę lietuvių karių sąjungininkai ar samdiniai (Lukauskaitė 2013: 4; Jakubauskas 2021). Gediminas, vėliau kunigaikščiai Kęstutis ir Algirdas, kovodami su kryžiuočiais, Lenkija, Maskva, ne kartą rėmėsi totorių būriais. Tikėtina, kad dalis samdytų pavienių su Aukso Orda siejamų totorių karių, pasibaigus mūšiams ar kitai samdomai tarnystei, galėjo pasilikti ir mūsų kraštuose (Kričinskis 1993: 17–18, Peleckis 2010: 144). Išlikusiuose 1324 m. pranciškonų metraščiuose rašoma: „Mūsų broliai, išvykę į lietuvių kraštus skelbti Kristaus mokslo, rado ten visą tautą, skendinčią barbariškuose paklydimuose ir atsidavusią ugnies kultui, ir skitus, atvykėlius iš kažkokio chano valdų, kurie meldėsi azijietiška kalba“ (Čaplinskis 2010: 57). Tikėtina, kad pirmoji totorių ateivių banga greitai asimiliavosi naujojoje tėvynėje ir palaiapsniui visiškai nutautėjo.

Kur kas daugiau žinių mus pasiekia apie antrąją totorių bangą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, susijusioje jau su Vytauto Didžiojo valdymo

laikais. Štai ką rašo Tomas Venclova: „Vytautas atgabeno jų kaip belaisvių į Lietuvą po to, kai 1397 m., nužygiavęs už Dono, Laukiniame Lauke sumušė Aukso ordą. Taip pat kurdino savo valstybėje totorius sąjungininkus bei tuos, kurie ieškojo politinio prieglobsčio per gausingas ordos krizes“ (Venclova 2018: 166). 1395 m. kovoje sumuštas Aukso ordos chanas Tochtamyšas, atsidūręs nepavydėtinoje padėtyje ir ieškojęs sąjungininkų savo politiniams siekiams spręsti, sudarė abiem pusėms priimtina sąjungą su Vytautu Didžiuoju. Kai Vytautas Didysis įsikišo į Aukso ordos politinius konfliktus, Lietuvoje atsirado politinių pabėgėlių totorių. Pirmasis ir buvo Tochtamyšas, o su juo kartu į Lietuvą atsikraustė apie 11000 totorių. Kilmingus totorius Vytautas Didysis apdovanojo žemėmis ir vertino juos kaip Lietuvos ir Rusijos bajorus. Už tai jie turėjo eiti karo tarnybą, turėjo kitų prievolių. Totoriai buvo sodininkai, prekybininkai, audėjai, patikimi vežikai, pasiuntiniai ir pan. Jie dirbo ir kunigaikščių kanceliarijose, pavyzdžiui, Vytauto Didžiojo raštinėje galėjai gauti netgi totoriškai surašytų dokumentų (Venclova 2018: 166–167, Petrauskas 2016: 180–182, Čaplinskas 2010: 57–58, Bairašauskaitė 2009: 255–273). Tačiau XVI a. vid..XVII pr. totoriai jau buvo pradėję savo kalbą^[5].

Lietuvos totorių kultūrinį, kalbinį ir kt. paveldą yra tyrę istorikai, etnologai, kalbininkai ir kt. (Bairašauskaitė *et. al.* 2008, Bairašauskaitė 1996, Miškinienė 2001, 2009, Jakubauskas *et. al.* 2009, Anglickienė 2006). Yra nagrinėti ir totorių asmenvardžiai (Čirūnaitė 2001, 2009, 2010, 2018, 2018(a)). Iššifruoti daugiakalbiai totorių rankraščiai suteikia įvairiopus informacijos apie religinį ir kultūrinį Lietuvos totorių bendruomenės gyvenimą^[6].

Tačiau nebuvo nagrinėtas dar vienas šaltinis, kuriame galėtų būti užfiksuota žinių apie totorius – didysis *Lietuvių kalbos žodynas* (toliau – LKŽ.), apimantis medžiagą nuo pirmųjų lietuviškų raštų 1547 m. iki 2001 m. Gyvosios kalbos leksika iš įvairių šaltinių ir tarmių šiam žodynui buvo rinkta nuo 1902 m. Buvo keliama hipotezė, kad jame galbūt bus galima aptikti ir kažkokių užuominų apie greta mūsų gyvenančius totorius.

Šio straipsnio tikslas yra ištirti, koks TOTORIAUS konceptas išryškėja iš iliustracinių sakinių ar žodžių junginių, kuriuose minima ši tautybė. Išsikelti tokie uždaviniai: iš LKŽ. išrinkti medžiagą, susijusią su konceptu TOTORIUS ir, ją išnagrinėjus, susisteminti, kad būtų identifikuoti istoriniai totorių ryšiai su lietuviais ir apibrėžtas pastarųjų požiūris į šalia gyvenusius svetimtaučius. Daugiausia dėmesio skiriama iliustracijoms, nes jose fiksuojamas autentiškas, margaspalvis tarmių atstovų, rašytojų, senųjų raštų ir kt. atspindimas pasaulėvaizdis^[7]. Tačiau remiamasi ir apibrėžtimis bei antraštiniais žodžiais. Metodai šiam tikslui pasiekti – semantinės analizės, aprašomasis ir interpretacinis. Tiriama medžiaga buvo rinkta iš 2018 m. atnaujintos elektroninės žodyno versijos^[8]. Renkant medžiagą buvo remtasi prielaida, kad totoriai galėjo būti vadinti ir kitokiais žodžiais, mat yra žinoma, kad Lietuvos totoriai buvo vadinami *lipkomis*^[9], pačių totorių savivardžiai yra *tatar*, *meselman*, *nugaj*, *lipka*^[10].

Ilgą lietuvių ir totorių gyvenimą šalia vienas kito liudija LKŽ. pateikiamų žodyninių straipsnių, įvardijančių totorius (1 žodžių grupė) arba vienaip ar kitaip susijusių su totoriais (2 žodžių grupė), gausa, plg.:

1) **totoriai** 1. ‘tauta, gyvenanti prie Volgos ir kitur, kalbanti viena tiurkų kalbų’, 2. ‘įvairios (paprastai tiurkų) tautos ir gentys, prisidėjusios prie mongolų užkariavimų ir įėjusios į Aukso ordos valstybę (13–15 a.)’ **tatarai** ‘totoriai 1’, **tatariai** ‘totoriai 1’, **tutoriai** ‘totoriai 1’, **totorius**, -ė ‘totorių tautų ar genčių žmogus’, **totoris**, -ė ‘totorius’, **totorys**, -ė ‘totorius’, 2 **tautorius**, -ė ‘totorius’, **tataras**, -ė ‘totorius’, **tatoris**, -ė ‘totorius’, **tutorius**, -ė ‘totorius’, **totorka** 1. ‘totorė’, **totorienė** ‘totoriaus pati’, **totoriukas**, -ė ‘totoriaus vaikas’, **totorukas**, -ė ‘totoriukas’, **totorynas** ‘totoriukas’, **totorkaitė** ‘netekėjusi, jauna totorė’.

2) **totorinis**, -ė ‘iš Totorijos kilęs, totorių auginamas, išvestas’, **tatarinis**, -ė ‘totorinis’, **totoriškas**, -a 1. ‘būdingas totoriams, totorių vartojamas’; 2. ‘totorinis’, **totoriškai** (*aut.past.*: teikiamas prie *totoriškas* pirmos reikšmės), **tutoriškai** (*aut.past.*: teikiamas prie *tutoriškias*)^[11], **totoriškis**, -ė ‘totoriškas 1’, **totoriauti** ‘būti totoriumi’, **pritotoriauti** ‘išbūti, išsilaikyti totoriumi’, **totorystė** ‘totoriaus ypatybių išlaikymas’, **totorinė** ‘tokia duoklės forma’, **totorkapiai** ‘totorių kapinės’, **totorka** 2. ‘balinis ajeras (*Acorus calamus*)’, **totorkė** ‘totorka 2’, **tatarška** ‘balinis ajeras (*Acorus calamus*)’, **tatarškas** ‘tatarška’, **tatarškinis** ‘padarytas iš tatarškų (ajerų)’, **tataraka** 1. ‘tokia žolė’; 2. ‘tokios veislės arklis (paprastai širmas ir obuolmušis)’, **totoriai** 3. ‘pelkinė glindė (*Pedicularis palustris*)’, **totorsnukis** ‘kas negražaus veido’.

Žodyne pavyko rasti 118 iliustracinių pavyzdžių^[12], susijusių su šia tautybe ar įvardijančių ją (tik su šaknimis *totor**, *tatar**, *tautor**, *tatar**, *tator**, *tutor**; kitokių pavadinimų, pavyzdžiui, *lipka*, rasti nepavyko). Daugiausia pavyzdžių yra su šaknimi *totor** – 93; su šaknimi *tatar** rasta 13 pavyzdžių; su šaknimi *tautor** – 8, *tator** – 2, *tutor** – 3. Pavyzdžiai su šaknimi *tatar**, reiškiantys tautą, fiksuojami keliuose senuosiuose raštuose (BP^[13], SP), o pavyzdžiai tik susiję su šia tauta – ir gyvojoje kalboje. *Tautoriais* totoriai vadinami Simono Daukanto raštuose, tokia forma įtraukta ir į vieną XX amžiaus žodyną (NdŽ). Forma *tatoris* fiksuojama trijuose šaltiniuose (DP^[14], NS, RtŽ (pastarajame be pavyzdžio)). *Tutor** – penkiuose šaltiniuose (Kos, JV, A, KŽ, M.Valanč (pastarieji du be pavyzdžių)). Paminėtina, kad pavyzdžiai išrinkti ne tik iš minėtųjų antraštinių žodžių žodyninių straipsnių, bet iš viso žodyno, t. y., antraštinis žodis galėjo būti bet koks, nebūtinai susijęs su totoriais. Didžiąją dalį iliustracinių pavyzdžių sudaro sakiniai ar žodžių junginiai iš raštų. Pavyzdžių, LKŽ. fiksuotų iš gyvosios kalbos, tėra 10. Apskritai nemažą dalį visų iliustracinių pavyzdžių sudaro dainos, palyginimai ir pan. Tai nekelia nuostabos, juk būtent tautosakoje užsikonservuoja senieji kalbos klodai. Pavyzdžiai, rasti rašto kalboje ir gyvojoje kalboje nebuvo atskirti, nes pastarųjų per mažai.

LKŽ. duomenimis, žodžiai, reiškiantys totorius arba su jais siejamus dalykus, buvo fiksuojami daugelyje svarbiausių lietuvių rašto paminklų, žodynų, laikraščių ir pan. jau nuo XVI amžiaus pabaigos: BP (1591 m.), DP (1599 m.), SD1 (1620 m.); SP (1629 m.), Ch (1660 m.), SD (1713

m.), Q (18 a.), S. Dauk (1793–1864 m.), B (1713–1744 m.), R (1747 m.), MŽ (1800 m.), M. Valanč (1801-1875), Sut (1848 m.), Ns (1853 m.), BzF (1882 m.), K (1883 m.), N (1851 m.), J (1897, 1904, 1922 m.), A (1883 m.), BsO (1902 m.), VoL (1904 m.), VŽ (1906 m.), A. Vaičiul (1906–1992 m.); NS (1911 m.), Jrg (1913 m.), BM (1920 m.), OZ (1932 m.), TDr (1935–1940 m.), NdŽ (1932–1968 m.), LBŽ (1938 m.), LTs (1962–1968 m.), KŽ (1968, 1970, 1972, 1973) ir kt.

1. Karai su totoriais

LKŽ. semantinė analizė rodo, kad į totorius lietuviai visų pirma žiūrėjo kaip į karingą tautą. Tokio tipo pavyzdžių yra daugiausiai. Ir nors lietuviai su totoriais neretai kovėsi petys į petį kaip sąjungininkai, žodyne tokie faktai beveik nefiksuoja. Pavyko rasti tik vieną pavyzdį, kuriame minima, kad yra buvęs laikotarpis, kai lietuviai ir totoriai bendravo draugiškai, bet ir jame teigiama, kad tie santykiai baigėsi karu, plg.:

1) *Lig šiol tatoriai – talkininkai ir tarnai lietuvių – nugis pradėjo pačius lietuvius kariauti* S. Dauk (ž. *talkininkas*).

Kelios iliustracijos yra neutralios, juose tiesiog minimi totorių kariai, jų galybė, ginklai ir karinė išvaizda (?), plg.:

2) *Kariovedžio totorių pirmieji kareiviai* SD108 (ž. *kariovedis*).

3) *Papasakosiu trumpiteliai apei pradžia ir galybę tų tatorių* S. Dauk (ž. *trumpitelis*).

4) *Matyt ir brangūs vyturiai totorių, sparnai su ginklais mozūrų raitorių* A1883,129 (ž. 2 *vyturys* 2 ^[15])

5) *Aptručyti tatorių vilčiai* ^[16] S. Dauk (ž. *aptručyti*).

Kituose iliustraciniuose pavyzdžiuose jau minimos lietuvių kovos su totoriais, totorių antpuoliai (žr. 6–9 pavyzdžius). Įdomus faktas, kad LKŽ. fiksuojamoje medžiagoje minimas ir su jais kariaujantis Vytautas Didysis, kuris šiaip jau lietuvių ir Lietuvos totorių sąmonėje turbūt dažniau asocijuojasi su totorių sąjungininku, kartais ir valdovu, o ne priešu (žr. 10–12 pavyzdžius), plg.:

6) *Taipogi dar tokį jau nevidonišką žygį Lietuvoje totoriai 1514–1516 m. pakartojo* LTIII391 (ž. *nevidoniškas*).

7) *Gedminas buvo ... galingas ir sumanus karėse prieš totorius, kryžokus, lenkus ir gudus* A1883,201 (ž. *tutorius*).

8) *Oi, tamsu tamsu ant dvaro, – totoriai dvarą apstojo* LTsI84 (ž. *apstoti*).

9) *Prijojo pilnas kiemas totorių ir suėmė mano vyrą nevalion* NS1203(Kp) (ž. *totorius*).

10) *Tame dar pasiregėjime Vytautas su Vasyliu sutarė iš daikto totorius kariauti* S. Dauk (ž. *paregėjimas*).

11) *Vytautas nesibijojo, jog karėse su maskoliais arba totoriais jam viltavystę padarys gudai* KŽ (ž. *viltavystė* ^[17]).

12) *Vilnis po vilnies totoriai griuvo ant karaliaus Vytauto gretų* A. Vaičiul (ž. *vilnis*).

LKŽ. fiksuojama ir tai, kad totoriai puolė ne tik Lietuvą, bet ir mūsų kaimynines šalis (žr. 13–17 pavyzdžius). Beje, įdomu, kad lietuvių autoriai pripažįsta, kad lietuviai darė tą patį, plg. (žr. 18–19 pavyzdžius):

13) *Tatoriai buvo pasibendravę su turkais, kurie tatorių sarionėms norėjo sau kelią į Lietuvą ir Lenkus atidaryti* S. Dauk (ž. *sarionė* ^[18]).

14) *Su tautoriais Krymo reikėjo tuointimos skardytis* ^[19], kurie tą patį metą buvo nuterioję Maskoliją ir po Lietuvą tvasojo griedami grobį ties pat Vilnium S. Dauk (ž. *tvasoti* ^[20]).

15) *Idant nepaduotų mūsų ing ranką turkų arba totorių, kaip ne per seniai gudamus bei padalionimus tikos, kurie nū nevalioje pahonių mizernai dūsauja* DP509 (ž. *padalionis* ^[21]).

16) *Bet tam miestui esant atviram užtikiams ir plėšimams totorių, pastatė piliamiestyje Skalos už Krokuvos naują klioštorių* A. Baran (ž. *užtikis* ^[22]).

17) *Lietuva du šimtmečius tapo nepalaužiama užtvara, sulaikiusia totorių slinkimą toliau į vakarus* rš (ž. *užtvara*).

18) *Lenkų žemė nuteriota ir nušeimėta atvejų atvejais anpuoliais čekų, totorių, užvis kryževiuų ir lietuvių, žemaičių* S. Dauk (ž. *nušeimėti* ^[23]).

19) *Kas išsakys tą pjūvą, kurią žemaičiai, vydamys totorius, darė* S. Dauk (ž. *pjūva* ^[24]).

Tačiau totoriams su lietuviais ar su kitais priešais kautis neretai sekėsi sunkiai, jiems tekdavo atsitraukti, juos sumušdavo ir paimdavo į nelaisvę, plg.:

20) *Nuo savo skardies pradėjo pūškomis šaudyti į tatorius, kurie netverdami atsitraukė nuo antros skardies* S. Dauk (ž. *skardis*).

21) *Vienok eilės totorių gurti pradėjo ir šalin skrieti* S. Dauk (ž. *gurti*).

22) *Nepasisekus totoriai paleido kalbas, būk ten buvę meldžionys, o ne ginkluota minia* VŽ1906,10 (ž. *meldžionis* ^[25]).

23) *Nuramdžiusys totorius, laimingai gyveno* S. Dauk. (ž. *nuramdyti*).

24) *Nemėžyje apgyvendinti karo belaisviai totoriai, kurių palikuonys tebegyvena ir dabar* MLTEII678 (ž. *totorius*).

Žinoma, kalėjimo tekdavo paragauti ir totorių priešams, plg.:

25) *Lietuvos ir Lenkų karalystės visi kunegai 1650 metūse, supylusys didžius piningus, išpirko jį iš kalinio totorių* M. Valanč (ž. *supilti*).

2. Svetimi kaimynai

Nors totoriai amžius gyveno mūsų krašte ^[26] ir kuo puikiau čia pritapo, jų svetimumas vis tiek buvo juntamas įvairiose kultūrinėse, politinėse, socialinėse, religinėse plotmėse. Šimtmečius greta esantis kaimynas skyrėsi ne tik tamsesne fizine išvaizda, nepripažino mūsų tikėjimo dogmų, kažkaip keistai garbino svetimus dievus, bet ir rašė mums nesuprantama kalba ^[27]. Svetimtaučiams tradicinėje kultūroje apskritai dažnai priskiriami demoniški bruožai. Mitologinėse sakmėse yra užfiksuotas netgi velniavardis *totorius* (Jasiūnaitė 2018: 178, 181, Anglickienė 2006: 236).

2.1. Religija ir luomas

Jau minėta, kad kilmingieji totoriai buvo vertinami panašiai kaip Lietuvos ir Rusijos bajorai. Tačiau svarbiausias totorių identifikavimosi bruožas buvo jų religija – islamas, todėl bajorai totoriai, likę musulmonų tikybos, nesusiliejo su kitais Lietuvos bajorais. Lietuviams jie vis tiek buvo kitokie, svetimi, ne tokie kaip lietuviai, kartais lietuvius ir skriaudžiantys (žr. 33–34 pavyzdžius). LKŽ. pavyzdžiuose tai fiksuojama, o senuosiuose šaltiniuose totoriai netgi vadinami pagonimis (žr. 26–28 pavyzdžius), plg.:

26) *Nekalbam tiktai apie kitas svetimas žmones, kaip antai gali būti turkai, totoriai arba kiti pagonys* BPI237 (ž. turkas).

27) *Prieštaravo ir šią dieną dabar prieštarauja V. Christui ... pahonys, ... išg kurių turkai yra ir tatoriai* DP51 (ž. tatoris).

28) *Neis heretikas turkump, totoriump, ing Indiją, idant mokyty pahonis* DP246 (ž. totorius).

29) *Nes kaip keltuvos* ^[28] *nepažįsta nieko kito, tiktai kūną ... Tokie yra tatariai, turkai* SPI346 (ž. turkas).

30) *Jis pasiuntinius, totorius Jėzauspi vadinėjančius, išvarė* Ns1853,2 (ž. vadinėti).

31) *Kai kurie totorių varžymai buvo ne tautiniai, bet tikiybiniai* rš (ž. varžymas).

32) *Ko tu tursaisi kap totoris saulei leidžiantis* Rdm (ž. tursyti).

33) *Vienos rūšies (vieno luomo) žydas bei totorius* B, PrLXVII29 (ž. totorius, rūšis).

34) *Totoraičiai, bajoraičiai žiedelius numaustė; totoraitės, bajorkaitės kasninkus nusagstė* VoL436 (ž. bajorkaitė, totoraitis, totorkaitė).

35) *Už totoriaus sužeidimą ar užmušimą bausmė lygi kaip ir bajoro* rš (ž. žeidimas).

2.2. Šeimyniniai ryšiai

Kadangi islamas nedraudžia musulmonams vyrams vesti krikščionių moterų, Lietuvos totorių žmonos neretai būdavo vietinės (Norvilaitė *et. al* 2011: 50). Tai užfiksuota ir lietuvių vestuvinėse dainose, raudose ir kt. tautosakoje. Atrodo, pačios lietuvės per daug tuo nesidžiaugė, joms buvo baisu tekėti už svetimos tautybės ir tikybos, kitoniškos išvaizdos vyrų, atrodė, kad gyvenimas pasikeis į blogąją pusę, kad nutrūks santykiai su giminėmis^[29]. LKŽ. dauguma su totorių šeimomis susijusių iliustracinių pavyzdžių ir yra iš folkloro (ir ne iš vienos tarmės, tai vėlgi liudija totorių paplitimą), tačiau pasitaiko ir vienas kitas pavyzdys iš gyvosios šnekamosios kalbos, plg.:

36) *Totorys kalnais jodė, totorys pačios ieškojo* TDrIV58 (Kb) (ž. totorys).

37) *Negiprileiskit, sesytės mano, šito totorėlio an mano rūtų vainikėlį* (rd) Jž (ž. leisti, totorius).

38) *Taigi užu bernelio, užu totorėlio jaunas dieneles pragipuldensiu* LTR (Rk) (ž. prapuldenti).

39) *Vežė mane, totulia, pas svetimą šalelę, pas juodus debesėlius, pas juodą totorėlį* (rd) Kb (ž. *totorius*).

40) *Vakar buvau jūs seselė, močiutės dukrelė, o jau šiandien totorienė, totorių martelė* BsO111 (ž. *totorienė*).

41) *Aš negrišiu, aš ne jūsų – totorių martelė* LTR(Brt) (ž. *totorius*).

42) *Totoriam neduoda septynių bobų turėt, tik vieną* Trgn. (ž. *totorius*).

LKŽe užfiksuoti keli sakiniai, kuriuose minimi ir kiti šeimos nariai totoriai, plg.:

43) *Anos šalies svotas tatoris* NS793 (ž. *tatoris*)^[30].

44) *Totoriaus vaikas – totoriukas buvo laidotas* Brs (ž. *totoriukas*).

Totoriaus vaikas dar minimas 45 pavyzdyje.

2.3. Išvaizda

Totorių išvaizda buvo kiek kitokia negu lietuvių. Įprastai jie buvo tamsesnio gymio, skyrėsi ir kai kuriais kitais išorės bruožais, kitaip ir rengėsi (žr. 39, 45–48 pavyzdžius). Kaip rašo kalbininkas Alvydas Butkus, „veido panašumas į kitų tautų žmones yra neigiamą savybę, t.y. traktuojama kaip grožio trūkumas“ (Butkus 1995: 224, dar plg. Anglickienė 2006: 26). LKŽ. pavyzdžiai tai patvirtina – totoriai lietuviams neatrodė patrauklūs (žr. 49–52 pavyzdžius). Išimtis kartais buvo daroma tik moterims (žr. 53 pavyzdį), plg.:

45) *Juodi vaikai kap totorynai*# DrskŽ (ž. *totorynas*).

46) *Atsikišę žandikauliai kaip totorių* Skp (ž. *žandikaulis*).

47) [...] *pavadino totorynu. Girdi, nešioja totorišką kuodą* sp (ž. *totorynas*).

48) *Kokie svočios rūbai? Įkrypai režti, totoriškai siūti* JV723 (ž. *totoriškai*).

49) *Burna kai totoriaus šikinė* OZ58 (ž. *totorius*).

50) *Burna suputo kaip subinė totoriaus* End (ž. *totorius*).

51) *Kaip totoriaus užpakalys – dript dript* Vj (ž. *užpakalis*).

52) ž. *totorsnukis* ‘kas negražaus veido’ Skdv.

53) *Kad privažiavo veseilij totorkaičių tokių gražių! Krok* (ž. *totorkaitė*).

2.4. Kalba ir tradicijos

Totoriai ne tik atrodė ir meldėsi kitaip. Bent jau dalis jų stengėsi išlaikyti savo etninę tapatybę (žr. 54–56 pavyzdžius), jie turėjo savo kapus (žr. 57 pavyzdį), kalbėjo nesuprantama kalba (žr. 58–59 pavyzdžius) plg.:

54) ž. *totorystė* totoriaus ypatybių išlaikymas (*aut. past.:* *pavyzdžių nėra, užfiksuota 18 ir 19 a. šaltiniuose Q518, N*).

55) *Senieji totoriavo, o jaunieji nenori totoriaut* Rmš (ž. *totoriauti*).

56) *Ką tu čia viena pritotoriausi?* Rmš (ž. *pritotoriauti*).

57) *Kalvos viršūnėje yra nuo Vytauto laikų išlikę totorkapiai, kuriuose iki šiol laidojama rš* (ž. *totorkapiai*)^[31].

58) *Aš nemoku totoriškai, totorius lietuviškai, tai ledva an pirštų susirodėm* Ds (ž. *susirodyti*).

59) *Maža bobelė molinam butely totoriškai gieda* (kregždė) BzF46 (ž. *totoriškai*).

2.5. Mityba

LKŽe pavyko rasti tik du sakinius, labai sąlygiškai susijusius su totorių mityba (žr. pavyzdį 60). Lietuviai žinojo, kad musulmonai, t.y., totoriai ir šiuo požiūriu skiriasi nuo jų – nevalgo kiaulienos, todėl kita iliustracija atrodo kiek ironiška (žr. pavyzdį 61):

60) *Daržovės sumaišomos, pasūdomos ir užpilamos totorišku padažu* rš (ž. *totoriškai*).

61) *Nepirkom šiemet paršiuko – totoriai* (nevalgysim kiaulienos) Švnč. (ž. *totorius*).

Turint omenyje šį mitybos draudimą musulmonams, keistai atrodo ir dar keli rasti pavyzdžiai, siejantys totorius ir kiaules, plg.:

62) *Kiaulagoniai totoriai* NS272 (ž. *kiaulagonis*).

63) *Totoriukai valgo, uodegytės vizga (paršeliai žinda)* LTR (Ut) (ž. *totoriukas*).

64) *Totoriai valgo – botagai mirga (paršeliai žinda)* LTI300 (Kp), Klt (ž. *totorius*).

Beje, LKŽ. užfiksuota ir daugiau mįslių bei palyginimų, kuriuose minimi totoriai, plg.

65) *Dvidešimt keturi kulia, o totoriukas vartinėja* (dantys ir liežuvis) LTR (Pn) (ž. *vartinėti*).

66) *Trisdešim du kulia, o totoriukas varto* (dantys ir liežuvis) JT359 (ž. *vartyti*).

67) *Dvi dvylika kūlė, totorukas vartė* (dantys ir liežuvis) flk (ž. *kulti*).

68) *Ant pilių kalno totorkos šoka* (padžiautos avižos) LTR (Klvr) (ž. *totorka I*).

69) *Pučia kai totorius kopūstus* VLk (ž. *totorius*).

70) *Gaspadinė kap statinė (labai stora), gaspadorius kap totorius* Kt (ž. *statinė*).

3. Su totoriais siejami augalai ir gyvūnai

Labiausiai nutolusios savo reikšme nuo totorių, tačiau gana dažnos, yra leksemos *totorka*, *totorkė*, *tatarška* ir atitinkamas būdvardis *tatarškinis*. Daiktavardžiai reiškia ‘balinį ajerą’ (*Acorus calamus*), būdvardis – ‘padarytas iš ajerų’. Tokią reikšmę (kaip ir patį žodį *totorka*) lietuviai pasiskolino iš lenkų arba baltarusių kalbų, plg. Smoczyński 2007, LKŽ.. Kai kurie lenkiški šaltiniai kaip tik ir teigia, kad balinis ajeras Lenkijoje atsirado viduramžiais ir jo atsiradimas siejamas su totorių antpuoliais į Lenkiją (Zemanek et. al. 2009: 179). Ši reikšmė, matyt, ir Lietuvoje buvo žinoma gana plačiai, ji fiksuota ir raštų kalboje, ypač susijusioje su botanika, plg. NDŽ, P, LBŽ, LFII458. Leksema *totorka* vartota

vakarų aukštaičių, *tatarška* – šiaurės žemaičių. Nėra aišku, kokį augalą reiškia leksema *tatarcka* ‘tokia žolė’, plg. vienintelį šios reikšmės pavyzdį: *Galima ir kitokias žoles sėti, kaip antai: laukines ropes, tatarcką arba garsvyčias* VŽ1905,105. LKŽ. dar užfiksuota, kad leksema *totoriai* reiškia ne tik tautybę, bet ir ‘pelkinę glindę’, tačiau tokia reikšmė fiksuojama tik raštuose (LBŽ, K.Būg(Ds)), iliustracijų nėra. ‘Ajero’ reikšme LKŽ pavyzdžių fiksuota daugiau, iš jų matyti, kur šis augalas augo, kam buvo naudojamas, plg.:

- 71) *Visa bala priaugo totorkų* Plut (ž. *totorka*).
 72) *Totorkos plokščios, jos kvėpėdavo, ant jų kepėdavo duoną* Nm (ž. *totorka*).
 73) *An ližės dėdavai totorkų, kopūstų lapų – labai kvapas skanus* PnmŽ (ž. *totorka*).
 74) *Ale kad atvarė totorkų (ajerų) tris pundus – duonutę kepu an totorkų* Snt (ž. *atvaryti*).
 75) *Blusos nesiveisdavo lovoše, kad totorkų įklodavo* Nm (ž. *veisti*).
 76) *Tatarškos šaknys didliai gerai y[ra] skrandžiūo* Gršl (ž. *tatarška*).
 77) *Kad plaukai augtų dideli, reik tatarškos surauti šakneles i plauti* Plng (ž. *tatarška*).
 78) *Jaunos tatarškos yra valgomos* Kl (ž. *tatarška*).

Su augalais susiję ir kai kurie kiti šiame skyrelyje minimi šaknies *totor**, *tatar** žodžiai (ar jų reikšmės), tai būdvardžiai *totorinis*, *-ė*, *tatarinis*, *-ė*, *totoriškas*, *-a*, plg.:

- 79) *Totorinis grikis (Fagopyrum tataricum)* NdŽ; LFIII215 (ž. *totorinis*).
 80) *Totorinis sausmedis (Lonicera tatarica)* NdŽ; LfV517 (ž. *totorinis*).
 81) *Totorinė maludė (C. tataricum)* LBŽ (ž. *maludė*).
 82) *Totorinė naktižiedė (S. tatarica)* LBŽ (ž. *naktižiedė*).
 83) *Tokie tatari#niai riešutai tie dideli, kaip kaštanų medžiai yra* Kal (ž. *tatarinis*).
 84) *Smaugoms vaikai kad serga, reik sudeginti tatarišką riešutą ir gerti* Krt (ž. *smaugos* ^[32]).
 85) *Totoriškasis klevas (Acer tataricum)* BŽ347 (ž. *totoriškas*).
 86) *Imk ... totoriškos žolės* Ch2Moz30,23 (ž. *totoriškas*).
 Su totoriais siejami ir keli gyvūnai, plg.:
 87) *Totoriškasis erelis (Aquila clanga)* BŽ196 (ž. *totoriškas*).
 89) *Arklys didis totoriškas* SD4 (ž. *totoriškas*).
 90) *Tau kad širmas, jau ir tatarcka: tatarcka kaip paukštis, o čia kaip kašėlė* Trgn (ž. *tatarcka* ^[33]).

1713 metais K. Sirvydo lenkų-lotynų-lietuvių kalbų žodyne *Dictionarium trium linguarum*, penktajame leidime (SD), minimas ne tik *totoriškas arklys*, bet ir *totoriškas botagas*, plg.:

- 91) *Botagas totoriškis* SD163 (ž. *totoriškis*).

Apibendrinimas ir išvados

Išsirinkus iš LKŽ. medžiagą, susijusią su konceptu TOTORIUS, buvo rasta apie 120 iliustracinių pavyzdžių. Straipsnyje buvo remiamasi ir

apibrėžtimis bei pačiais antraštiniais žodžiais. Štai ką galima pasakyti atidžiau patyrinėjus *didįjį Lietuvių kalbos žodyną* apie greta mūsų, tarp mūsų gyvenusią tautą.

Visų pirma, visiškai akivaizdu, kad totoriai lietuviams buvo puikiai pažįstami, tai liudija ir didelis kiekis antraštinių žodžių, esančių žodyne, vienaip ar kitaip susijusių su totoriais, plg.: *totoriai, tatarai, tatariai, tutoriai, totorius, -ė, totoris, -ė, totorys, -ė, tautorius, -ė, tataras, -ė, tatoris, -ė, tutorius, -ė, totorka, totorienė, totoriukas, -ė, totorukas, -ė, totorynas, totorkaitė, totorsnukis, totorinis, -ė, tatarinis, -ė, totoriškas, -a, totoriškai, tutoriškai, totoriškis, -ė, totoriauti, pritotoriauti, totorystė, totorinė, totorkapiai, totorkė, tatarška, tatarškas, tatarškinis, tatarška*. Kad totoriai Lietuvoje gyveno nuo seno, rodo ir tai, kad užfiksuota nemažai mįslių ir palyginimų, kuriuose minimi šios tautos atstovai.

Lietuviams totoriai visų pirma buvo kariai ir – kaip liudija žodyno pavyzdžiai – beveik visada priešai, kurie kariavo ir su mūsų Didžiuoju kunigaikščiu Vytautu, nors šiaip jau tradicinėje kultūrinėje terpėje dažniau jį minime kaip totorių sąjungininką, kartais ir valdovą, kurio dėka totoriai Lietuvoje ir apsigyveno. Be abejo, būtina prisiminti, kad straipsnyje nagrinėjamas vieno konkretaus žodyno pasaulėvaizdis, kuris nebūtinai sutampa su istoriškai dokumentuota tikrove. Totoriai kovojo ne tik su lietuviais, jie puldinėjo lenkus, rusus, gudus ir apskritai veržėsi į Vakarus.

Kai karai baigėsi ir netgi tada, kai totoriai gyveno Lietuvoje jau ne vieną šimtą metų, jie vis tiek liko svetimi, svetimos giminės, kartais ir šalies atstovai – kitaip atrodė, kitaip rengėsi ir kalbėjo, valgė ne viską, ką valgo lietuviai, laikėsi savo papročių ir tradicijų. Išoriškai lietuviams totoriai nebuvo patrauklūs, išimtis daroma tik moterims (tiesa, rastas tik vienas pavyzdys, kuriame kalbama apie „gražias totorkaites“). Labai svarbus kliuvinys visiškai integracijai buvo ir jų religija. Ankstyvuosiuose mūsų rašto šaltiniuose totoriai vadinami pagonimis, viename iliustraciniame pavyzdyje netgi lyginami su gyvuliais, kuriems svarbu tik kūnas, bet ne dvasiniai dalykai. Patys totoriai stengėsi laikytis savo papročių ir gyvenimo būdo („totoriavo“), savo gentainius laidojo atskiruose kapuose. Tačiau pavyzdžiuose vis dėlto fiksuojama ir tai, kad totoriai buvo ir bajorai, taigi aukšto luomo. Religija jiems nedraudė kurti šeimų su lietuvėmis, nors pastarosios tekėti už svetimtaučių nesiveržė. LKŽ. randami iliustraciniai pavyzdžiai iš folkloro liudija, kad joms atrodė, jog gyvenimas pasikeis į blogąją pusę, kad nutrūks santykiai su giminėmis. Pavyzdžiai, kuriuose būtų minimi kiti totorių šeimų nariai (be žmonių ar marčių) užfiksuoti tik keli ir jie nėra informatyvūs.

Gana įdomus faktas, kad su totoriais siejama ir nemažai augalų, plg. *totorka, totorkė, tatarška* ‘balinis ajeras’, *tatarška* ‘tokia žolė’, *totoriai* ‘pelkinė glindė’, *totorinis griakis, totorinis sausmedis, totorinė maludė, totorinė naktižiedė, tatari#niai (tatariški) riešutai, totoriškasis klevas, totoriška žolė*.

Totorius siejo ir su dviem gyvūnais, plg. *tatarška* ‘tokios veislės arklys (papr. širmas ir obuolmušis)’ ir *totoriškasis erelis*.

Šaltinis

LKŽ. *Lietuvių kalbos žodynas* (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. Redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018). Prieiga internete: www.lkz.lt.

Santrumpos kaip Lkž.

Literatūra

- ANGLICKIENĖ, L., 2006. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*. Vilnius: Versus Aureus.
- BAIRAŠAUSKAITĖ, T., *et. al.*, 2008. Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai. *Lietuvos istorijos studijos*, 6, sud. Bairašauskaitė T., Kobeckaitė H., Miškinienė G. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- BAIRAŠAUSKAITĖ, T., 1996. *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*. Vilnius: Mintis.
- BAIRAŠAUSKAITĖ, T., 2009. Vietinis komponentas Lietuvos totorių sociokultūrinės tapatybės konstrukcijose (istoriografinis aspektas). In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai (serija: Lietuvos istorijos studijos, 7)*, 255–273, sud. Bumblauskas A., Potašenko G. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- BARONAS, D., 2007. Miškų lietuvių ir stepių totorių susidūrimas Mindaugo laikais. *LKMA Metraštis*, 30, 27–42. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2007~1367162111110/J.04~2007~1367162111110.pdf>
- BUTKUS, A., 1995. The Lithuanian nicknames of ethnonymic origin. *Indogermanische Forschungen*. Berlin: Walter De Gruyter & Co, 100, 223–228.
- ČAPLINSKAS, A. R., 2010. *Vilniaus Istorija: legendos ir tikrovė*. Vilnius: Charibdė.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2001. Lietuvos totorių pavardžių formavimasis XV–XVII a. *Baltistica*, 36 (2), 299–306.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2009. Lietuvos totorių karių asmenvardžių raida iki pavardžių susidarymo. *Karo archyvas*, 24, 35–44.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2010. Lietuvos totorių karių įvardijimas XVI–XVII a. *Žmogus kalbos erdvėje*, 6, 667–674.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2018. XVI–XVII a. Lietuvos totorių moterų užrašymo standartai. *Kalbų studijos aukštojoje mokykloje (konferencijos medžiaga)*, 15–24. Kaunas : Lietuvos sveikatos mokslų universiteto Leidybos namai.
- ČIRŪNAITĖ, J., 2018 a. Lietuvos totorių paveldimų asmenvardžių formavimas. *Kalbų studijos aukštojoje mokykloje (konferencijos medžiaga)*, 24–31. Kaunas: Lietuvos sveikatos mokslų universiteto Leidybos namai.
- GLEBAVIČIŪTĖ, L., 2015. Lietuvos totorių rankraščiai – nacionalinis turtas. *Alkas*, 2015-05-18. Prieiga internete: <https://alkas.lt/2015/05/18/lietuv-os-totoriu-rankrasciai-nacionalinis-turtas>.

- JAKUBAUSKAS, A., SITDYKOV, D., DUMIN, S., 2009. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*. Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- JAKUBAUSKAS, A., 2021. Prasidėjo Lietuvos totorių istorijos ir kultūros metai (interviu, kalbino Karolina Baltmiškė). *Mano kraštas*, 2021-02-02. Prieiga internete: <https://www.manokraštas.lt/straipsnis/prasidejo-lietuvos-totoriu-istorijos-ir-kulturos-metai>.
- JASIŪNAITĖ, B., 2018. *Lietuvių velniavardžiai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- KAPLERIS, I., 2020. *Iliustruota Lietuvos istorija, I*. Vilnius: Briedis.
- KRAVCOVA, L., 2013. *Šiuolaikinės rusų kalbos asmenis įvardijantys daiktavardžiai kaip pasaulėvaizdžio atspindys (pagal „XXI amžiaus aiškinamąjį rusų kalbos žodyną. Aktuali leksika“)*: daktaro disertacijos santrauka. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- KRIČINSKIS, S., 1993. *Lietuvos totoriai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- KUOLYS, D., 2011. Žalgirio vaizdinys Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje. *Senoji Lietuvos literatūra*, 31, 13–45. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2011~1367179808679/J.04~2011~1367179808679.pdf>.
- LUKAUSKAITĖ, A., 2013. *Totoriai Lietuvoje: XXI a. musulmoniškos tapatybės iššūkiai* (magistro baigiamasis darbas), VDU. Kaunas. Prieiga internete: https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/123510/1/ausra_lukauskaitė_md.pdf.
- MIŠKINIENĖ, G., 2001. *Seniausieji Lietuvos totorių rankraščiai (Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys)*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- MIŠKINIENĖ, G., 2009. *Ivano Laucevičiaus kitabas. Lietuvos totorių kultūros paminklas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- MIŠKINIENĖ, G., 2021. Moderni daugiakalbystė nuo... XVI amžiaus. Lietuvos totorių raštija (interviu, kalbino Jolanta Zabarskaitė). Prieiga internete: <https://www.youtube.com/watch?v=ZazvN1drx94>.
- NORVILAITĖ, V., RAČIUS, E., 2011. Musulmonų bendruomenių reakcija į sekuliarizacijos procesą Lietuvoje. *Kultūra ir visuomenė*, 2(3), 49–66.
- PELECKIS, M., 2010. Lietuvos totorių tapatumo paieškos: analizės štrichai. *Kultūrologija*, 18, 140–154, 261. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2010~1367174156763/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.
- PETRAUSKAS, R., 2016. *Galia ir tradicija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių istorijos*. Vilnius: Baltos lankos.
- VENCLOVA, T., 2018. *Lietuvos istorija visiems, 1*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- VLE.: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*: elektroninis variantas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018. Prieiga internete: <https://www.vle.lt>.
- ZEMANEK, A. M., ZEMANEK, B., HARMATA, K., MADEJA, J., KLEPACKI, P., 2009. Selected foreign plants in old Polish botanical literature, customs and art (Acorus calamus, Aesculus hippocastanum, Cannabis sativa, Fagopyrum, Helianthus annuus, Iris). *Plants and Culture: seeds of the cultural heritage of Europe*. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/publication/285850248_Select

ed_foreign_plants_in_old_Polish_botanical_literature_customs_and_art_Acorus_calamus_Aesculus_hippocastanum_Cannabis_sativa_Fagopyrum_Helianthus_anuus_Iris.

Notes

[1]Plačiau žr. VLEe: <https://www.vle.lt/straipsnis/mongolu-totoriu-antpuoliai-i-ldk-zemes/> ;

[2]Plačiau žr. VLEe: <https://www.vle.lt/straipsnis/burundajaus-zygis/> ;

[3]Apie karvedžio Burundajaus žygį į Lietuvą dar žr. Baronas 2007: 27–42.

[4]Plačiau žr. VLEe: <https://www.vle.lt/straipsnis/mongolu-totoriu-antpuoliai-i-ldk-zemes/>.

[5]Plačiau apie tai VLEe: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuvos-totoriai-1/>; Miškinienė 2021.

[6]Plačiau žr. Glebavičiūtė 2015.

[7]Pasaulėvaizdis straipsnyje suprantamas plačiau negu tik kalbos pasaulėvaizdis. Turimas omenyje 'požiūris į pasaulį ir jo reiškinius', plg. Dabartinės lietuvių kalbos žodyną (<http://lkiis.lki.lt/dabartinis>). Šiuo atveju kalbama apie pasaulio vaizdą, kuris atsiskleidžia konkrečiai Lietuvių kalbos žodyne. Be jokios abejonės, „[P]asaulio vaizdas, arba iš žodžių susidedantis tikrovės modelis, gali skirtis įvairiuose žodynuose, net jei jie nėra itin nutolę vienas nuo kito istoriniame laike“ (Kravcova 2013: 10).

[8]žr. www.lkz.lt. Medžiaga rinkta 2021 m. gegužę–liepą.

[9]Senąja Krymo totorių kalba Lietuva buvo vadinama Lipka, plg. Kapleris 2020: 154, Peleckis 2010: 143–144.

[10]žr. <https://www.vle.lt/straipsnis/totoriai-1/>

[11]prie totoriškai ir tutoriškai pateiktas tas pats pavyzdys iš to paties šaltinio. Čia ir kai kur kitur veikiausiai skirtingai atstatyta ta pati žodžio forma.

[12]Naudojantis Lietuvių kalbos išteklių informacine sistema e.kalba (prieiga <https://ekalba.lt/>) buvo peržvelgti ir LKŽ kartotekų duomenys, rasta dar 17 pavyzdžių. Tiesa, reikia turėti omenyje, kad ne visi kartotekų duomenys yra skaitmenizuoti. Rastieji pavyzdžiai labai panašūs į fiksuotus žodyne.

[13]Čia ir toliau santrumpos tokios pat kaip LKŽe.

[14]Kai kuriuose raštuose (DP, S. Dauk ir kt.) fiksuojamos ir formos su totor*, bent jau taip jos pateikiamos LKŽ.

[15]'kas susukta, suvyta į daiktą', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=vyturys&cid=30131060000> ;

[16]'strėlė, ietis', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=vyly%C4%8Ddia&cid=30101430003> ;

[17]'veidmainystė, padlaiživimas, apgaulė', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=viltavityst%C4%97&cid=30106580000> ;

[18]'niokojimas, plėšikavimas', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=sarion%C4%97&cid=24020690000> ;

[19]'puolant, kaunantis kuo aštriu raižyti, kapoti', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=skardyti&cid=24081940000> ;

- [20] 'klaidžioti, klajoti', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=tvasoti&cid=26135960000> ;
- [21] 'Padalijos, Padolės gyventojas', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=padalionis&cid=22006250000> ;
- [22] 'užpuolis', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=u%C5%BETikis&cid=27040780000> ;
- [23] 'išnaikinti gyventojus', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=%C5%A1eim%C4%97ti&cid=25021510003> ;
- [24] 'pjautynės, žudynės', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=pj%C5%ABva&cid=22174870000> ;
- [25] 'maldininkas', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=meld%C5%BEionis&cid=19036670000> ;
- [26] Tai liudija dar ir daugybė kaimų pavadinimų su šaknimi totor* – Totorėnai, Totoriai, Totorinė, Totoriškės, Totoriškis, Totorkalnis, Totorkiemis, Totorviečiai, Keturiasdešimties Totorių ir kt.
- [27] Kaip jau minėta, totoriai savo kalbą buvo praradę, jie pradėjo vartoti valstybines kalbas, kuriomis buvo kalbama LDK teritorijoje, o savo rašto paminklus užrašydavo tomis kalbomis, bet arabų rašmenimis (Miškinienė 2021, Venclova 2018: 167).
- [28] 'galvijai, gyvulys', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=keltuva&cid=17075920000> ;
- [29] Apie tai dar žr. Anglickienė 2006: 236–237.
- [30] Etnologės L. Anglickienės manymu (Anglickienė 2006: 236), čia tatoris reiškia ne tautybę, o tiesiog svetimos giminės atstovą, LKŽe tokia tatorio reikšmė neužfiksuota.
- [31] LKŽ užfiksuotoje medžiagoje minimi tik kelių tautų kapai, tarp jų ir totorių: prancūzkapiai, ruskapiai, švedkapiai (ir žvėdkapiai), vokiečkapiai (vokytkapiai) ir žydkapiai.
- [32] 'diferitas', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=smaugai&cid=24141310000>
- [33] 'tokios veislės arklys (ppr. širmas ir obuolmušis)', plg. LKŽe <http://lkz.lt/?zodis=tatarka&cid=26027640000> ;

Notas de autor

Mokslinė leksikografija, semantika, leksikologija, tarpkultūrinė komunikacija.

Danutė Liutkevičienė, Mokslo daktarė, vyresnioji mokslo darbuotoja, Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, Vilnius, (+370)65038482, danute.liutkeviciene@lki.lt

Mokslinė leksikologija, leksikografinė praktika, sociolingvistika, užsienio kalbų dėstymas, tarpkultūrinė komunikacija, tarpdisciplininės studijos.

Birutė Palovienė, Filologijos fakultetas, Vilniaus universitetas, Paloviu universiteto g. 5, Vilnius LT-01513, (+370)69819181, mailto:birute.paloviene@ff.vu.lt